

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН У СІМ'ЯХ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 37.013.42

О. В. Діденко

У Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року одним із пріоритетних завдань визначено забезпечення соціального захисту військовослужбовців та ветеранів та членів їх сімей, працівників Державної прикордонної служби України (ДПСУ). Це, у свою чергу, передбачає задоволення соціальних потреб військовослужбовців і ветеранів та членів їх сімей, працівників ДПСУ; створення умов для забезпечення достатнього життєвого рівня особового складу; прогнозування, запобігання і зниження інтенсивності соціальних та організаційних конфліктів; допомогу у вирішенні соціальних проблем ветеранів і членів їх сімей тощо [1]. І це правильний крок, оскільки одне з провідних місць у забезпеченні належного функціонування будь-якого правоохоронного органу країни займає сім'я військовослужбовця.

У період інтенсивної розбудови української правової держави одним із стратегічних загальнонаціональних пріоритетів державної політики є соціальний захист персоналу правоохоронних органів та їх сімей. Важливість соціально-психологічної роботи зі службовцями й їх сім'ями зумовлюється тим, що правоохоронці є соціальною групою, яка суттєво впливає на все суспільство в цілому, оскільки служба у правоохоронних органах – це особливий, надзвичайно важливий вид діяльності, покликаний гарантувати громадянам України національну безпеку [2, с. 149].

Отже, актуальність проблеми впливу сім'ї на морально-психологічний стан службовців правоохоронних органів, а також інші важливі чинники, обумовлені значенням сім'ї для душевно-моральної рівноваги правоохоронців, визначають мету статті – поглиблений аналіз соціально-психологічних

особливостей взаємовідносин у сім'ях співробітників правоохоронних органів і, зокрема, ДПСУ.

Сім'я – це форма спілкування, писав Аристотель у своїй праці “Політика”. Є досить багато й інших визначень. Але необхідно звернути увагу передусім на те, що її виникнення і розвиток зумовлено особливостями природи людини. Аристотель писав, що необхідність спонукає з'єднуватись попарно тих, хто не може існувати один без одного, – жінку та чоловіка з метою продовження потомства. Це з'єднання зумовлюється не свідомим рішенням, а залежить від природного прагнення, притаманного й іншим живим істотам та рослинам – залишити після себе іншу подібну собі істоту [3].

Сім'я – це одна з найважливіших форм організації життя людей, яка має фундаментальне значення як для індивіда, особистості, так і для суспільства. Сім'я – це така спільність людей, що опирається на шлюбний союз, родинні зв'язки, різноманітні відносини між чоловіком та дружиною, батьками і дітьми, між самими дітьми, іншими членами сім'ї, які живуть разом та спільно ведуть господарство. Широко відомим є визначення Ф. Енгельса сім'ї як економічної клітини чи осередку суспільства. Спільність господарства, економічна об'єднаність, справді, є важливою складовою сім'ї. Але економічні інтереси та відносини не вичерпують усього багатства сімейних зв'язків і, наважимося стверджувати, у сучасних умовах у розвинутих країнах, коли чоловік та жінка досягають високого рівня економічної незалежності, економічні зв'язки перестають бути провідною стороною життя сім'ї, інакше не було б так багато розлучень. Добре відомі випадки, коли до шлюбу вступають люди, здатні самостійно забезпечити економічну сторону свого життя. Не лише економічні зв'язки об'єднують людей у сім'ю, принаймні, не в першу чергу вони.

Кожне суспільство зацікавлене в існуванні міцної, духовно і морально здорової сім'ї як підґрунтя добробуту нації. Це зумовлено тим, що сім'ї надається важлива роль у вихованні підростаючого покоління, забезпеченні економічного та соціального прогресу суспільства, покращенні демографічних процесів.

У результаті узагальнення наукових праць, зокрема публікацій А. Й. Капської, Г. А. Кошонько, Н. С. Олексюк, С. М. Калаур, Н. Д. Потапчук, Є. М. Потапчука, З. З. Фалинської та ін. з'ясовано, що до сімей персоналу ДПСУ належать: сім'ї офіцерів (керівного складу, старших і молодших); сім'ї прапорщиків (які знаходяться на командних, адміністративних, управлінських, технічних посадах та посадах тилового забезпечення); сім'ї курсантів; сім'ї рядового і сержантського складу; сім'ї військовослужбовців за контрактом; сім'ї військовослужбовців-жінок; сім'ї військовослужбовців, звільнених у запас; сім'ї військових пенсіонерів; сім'ї військовослужбовців-ветеранів; сім'ї військовослужбовців-учасників бойових дій; сім'ї цивільного персоналу (працівників за трудовим договором).

Результати аналізу наукових праць, а також емпіричного досвіду надають можливість зробити висновок, що на сьогодні сімейна сфера правоохоронців є однією з найменш вивчених. Звернення до статистики свідчить, що проблеми у сімейно-побутовій сфері мають майже 65 % працівників правоохоронних органів. Разом із загальними для будь-яких сімей проблемами (зростанням кількості розлучень, зниженням рівня народжуваності, явищами сімейної дезорганізації), вивчення чинників нестабільності внутрішньосімейних відносин персоналу правоохоронних органів становить значну зацікавленість у зв'язку з тим, що родинні суперечності та конфлікти призводять до виникнення негативних психічних станів у правоохоронців і мають деструктивний вплив на їх поведінку та службову діяльність. Водночас специфіка професійної діяльності в системі правоохоронних органів має зворотний вплив на сімейні стосунки співробітників правоохоронних структур, визначаючи їх певні соціально-психологічні особливості, кожна з яких здатна викликати міжособистісні конфлікти між членами сім'ї, порушення стабільності родинних відносин, а досить часто – дестабілізацію і розпад сім'ї.

Практика свідчить, що найбільш вразливою та схильною до внутрішньосімейних конфліктів і розпаду є курсантська сім'я, в якій закладаються основи майбутнього нашої держави, її економічної, військової

могутності та інтелектуального потенціалу. Вона є специфічною малою групою і складає в усьому загалі молодих сімей військовослужбовців значний відсоток. Через це з кожним роком кількість розлучень у таких сім'ях зростає та, за статистикою, сягає 22 % [4]. Слід зазначити, що сім'ї курсантів вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ), молодих офіцерів знаходяться у дещо складніших життєвих умовах, ніж, наприклад, студентські сім'ї, молоді сім'ї інших соціальних груп. Їх віддаленість від постійного місця проживання, від рідних, часто від населених пунктів, певне звуження міжособистісного спілкування з іншими членами сім'ї, великі фізичні і моральні навантаження на службі, важкі вимоги до навчальної та службової діяльності, чітка регламентація і субординація діяльності, низка інших обмежень (просторових, часових, матеріальних, соціально-побутових, моральних тощо) є серйозним випробуванням для молоді сім'ї на міцність подружніх стосунків.

Певні ставлення, позиції щодо створення майбутньої сім'ї закладаються у майбутніх офіцерів з раннього дитинства, на основі спостережень за взаєминами батьків, розподілом між ними ролей, ставлень до цього друзів, ровесників тощо. На сьогодні становить значний науково-практичний інтерес вивчення поглядів курсантів ВВНЗ на створення сім'ї, їх очікувань від цього, становлення молодих сімей під час навчання у ВВНЗ та під час служби на кордоні, оскільки ґрунтовні психологічні дослідження у зазначеній сфері досі не проводились.

Для отримання емпіричних даних нами було проведено опитування серед курсантів трьох ВВНЗ, де готують майбутніх офіцерів для правоохоронних органів України. У результаті проведеного дослідження встановлено, що до створення сім'ї повною мірою готові лише 15–17 % курсантів, а майже кожен четвертий юнак і кожна третя дівчина не готові до створення сім'ї. Серед основних причин такої позиції респонденти називають відсутність необхідного для цього життєвого досвіду, необхідність закінчити навчання, невизначеність щодо майбутнього місця й умов служби, невпевненість у завтрашньому дні

тощо. Від 40 до 48 % опитаних курсантів усвідомлюють, що не зовсім готові до вступу в шлюб.

Майже 70 % курсантів (юнаків та дівчат) вважають, що у сім'ї має панувати рівноправ'я, і лише 4,5 % дівчат висловились за те, що главою сімейства має бути чоловік, у той час як такої думки дотримується кожен третій юнак. На старшинство в сім'ї, на думку всіх курсантів, не впливає рівень освіти, а також життєвий досвід (про це заявило 3 % курсантів-юнаків та 8 % курсантів-дівчат).

Взаємодопомога у шлюбі виявляється в здатності правильно і своєчасно відреагувати на слова партнера, на прохання, надавати допомогу у важких ситуаціях, в умінні разом відпочити, зняти напруження, втому, стрес. Проте встановлено, що близько 25 % курсантських сімей є конфліктними, а у 30 % часто відсутнє взаєморозуміння та взаємодопомога. Це так звані сім'ї ризику. На думку 70,5 % курсантів – майбутніх чоловіків, ініціаторами конфліктів у молодій сім'ї є чоловіки і лише у 36,5 % випадків – жінки. Курсанти-дівчата вважають, що ініціаторами конфліктів у сім'ї є у 35 % випадків жінки та лише у 20 % – чоловіки. Це свідчить про те, що молоді люди у цьому віці усвідомлюють певну вину, відповідно чоловіків і жінок, у сімейних конфліктах.

Те, що правоохоронні органи є дзеркалом суспільства свідчить і те, що лише 32 % хлопців та 45 % дівчат вважають, що шлюб повинен братись один раз у житті. Проте майже всі майбутні офіцери-правоохоронці погоджуються з тим, що без сім'ї не може бути справжнього повноцінного життя й успішної служби. Разом з тим переважна більшість курсантів не повною мірою усвідомлює чинники реальної служби, які можуть призвести до труднощів у подружніх взаєминах, навіть до розпаду сім'ї. Майже кожен третій курсант вважає, що в його майбутній сім'ї конфліктів не буде. Позитивним є те, що майбутні офіцери у випадках виникнення конфлікту в сім'ї планують їх розв'язувати самостійно, без чиеї б то не було зовнішньої допомоги. Проте навички розв'язання конфліктних ситуацій, як засвідчили спостереження, аналіз їх спілкування з іншими, у більшості з них відсутні [5; 6].

Результати аналізу наукової літератури, а також емпіричний досвід роботи з сім'ями персоналу ДПСУ надають можливість виокремити низку особливостей життєдіяльності цих сімей.

По-перше, у зв'язку зі специфікою професійної діяльності батьків-військовослужбовців, їх частими переїздами від одного до іншого місця служби відбувається раннє “дорослішання” їх дітей. Воно зумовлює швидше формування навичок долаття труднощів, бути самостійним, долати стреси тощо.

По-друге, має місце нуклеарність сімей, тобто наявність в її складі лише двох поколінь – батьків і дітей, причому не завжди важливо, чи проживають попередні покоління спільно із сім'єю, важливим є ставлення до їх досвіду та переконань. У свою чергу, нуклеарна сім'я має низку недоліків, одним з яких є її мінливість переконань, нестійкість цінностей і брак життєвого досвіду. У цьому випадку нуклеарність зумовлюється частими переїздами у зв'язку зі зміною місця проходження служби й унеможливорює повсякденну підтримку, допомогу з боку батьків та інших членів родини чи використання їх досвіду в організації життєдіяльності сім'ї, вихованні дітей.

По-третє, розповсюдженням явищем є дистантність більшості сімей. За різними даними від 45 до 75 % сімей службовців правоохоронних органів проживають нарізно. Це викликано проблемами у забезпеченні роботою дружин службовців за місцем проходження служби чоловіком і труднощами у забезпеченні сім'ї житлом.

По-четверте, переважає малодітність (виховують одну або двоє дітей) сімей, що зумовлюється не лише переїздами у зв'язку зі зміною місця проходження служби, а й, у більшості випадків, низьким рівнем матеріального забезпечення сімей службовців правоохоронних органів.

По-п'яте, спостерігається складність у стосунках дітей та батьків, викликані можливістю дітей проводити велику частину вільного часу поза сім'єю або лише під наглядом матері. Як правило, цей час вони присвячують

заняттям, які є прийнятними серед однолітків, і далеко не завжди піклуються про схвалення їх батьками.

По-шосте, мінімальний розподіл праці на “чоловічу” та “жіночу” у більшості сімей, у зв’язку зі специфікою служби (закономірним є підвищення статусу жінки в сім’ї, яка виконує типово керівну роль у веденні господарства) [2, с. 150–151].

Окрім зазначених особливостей сім’ї службовців правоохоронних органів характеризуються й іншими ознаками. За даними низки вчених, зокрема Т. В. Буленко та Т. М. Яблонської, найпоширенішими тенденціями розвитку сучасної сім’ї в Україні є порушення механізму адаптації сім’ї до динамічних процесів у суспільстві; послаблення захисної функції сім’ї (як матеріальної, так і психологічної); структурно-функціональна трансформація сім’ї за невизначеності або суперечливості сімейних ролей; зниження значення сім’ї в системі життєвих цінностей особистості з подальшою переорієнтацією значної частини молоді на позашлюбні стосунки або повторний шлюб; погіршення дитячо-батьківських взаємин, зумовлене невідповідністю та закостенілістю батьківських норм; стійка орієнтація подружжя на малодітну сім’ю; загострення суперечностей між партнерами в орієнтації сім’ї на демократичний (з боку жінок) або патріархальний (з боку чоловіків) розвиток; дисфункціональний розвиток сім’ї, ознаками якого є: тенденція до домінування, боротьба за владу обох партнерів, неузгодженість рольової поведінки, негнучкість сімейних норм, маніпуляція партнером, дітьми, ігнорування потреб, почуттів членів сім’ї, конфліктна взаємодія; ускладнення сімейної адаптації молодого подружжя внаслідок неадекватних дошлюбних очікувань, завищених вимог до партнера; нестабільність життєвих планів в умовах економічної нестабільності [7].

Отже, сучасна сім’я характеризується значними структурними і змістовими трансформаціями, що спричиняють зміну її функціонування як системи. Глибоке вивчення цих трансформацій та їх наслідків є одним із

перспективних, малорозроблених напрямків психологічних досліджень сімей службовців правоохоронних органів [7].

Зазначені, а також низка інших особливостей функціонування сімей службовців правоохоронних органів впливають зі специфіки їх професії. Так, служба передбачає постійне кар'єрне зростання, підвищення соціального статусу, що в цивільному житті не завжди є обов'язковим елементом професійної зайнятості людей. Ієрархічність, субординація, які існують як у військовому середовищі, так і серед правоохоронців, що вимагає від них та членів їх сімей підпорядкування власних, сімейних потреб, життєвих планів інтересам корпоративного співтовариства.

Результати вивчення наукової літератури, а також емпіричний досвід вивчення сімей військовослужбовців ДПСУ надали можливість виявити їх основні соціально-педагогічні проблеми.

Перш за все, це високий рівень тривожності, пов'язаний зі специфікою професійної діяльності військовослужбовців-прикордонників (ризиком для життя і здоров'я, частими переїздами у зв'язку зі зміною місця проходження служби тощо). Правоохоронна діяльність прикордонників, як і правоохоронців деяких інших силових відомств, характеризується ризиком для життя; виконання ними службових обов'язків надзвичайно ускладнене високим ступенем фізичної небезпеки та цілком залежить від їх спроможності і навичок обирати оптимальний варіант поведінки та вирішувати службові завдання в критичних умовах. Щодо служби військовослужбовців ДПСУ, то вона характеризується постійним безпосереднім контактом із потенційними порушниками державного кордону, високою самостійністю й автономністю підрозділів, необхідністю тісної співпраці та взаємодії з місцевим населенням. Доволі часто виникають нестандартні ситуації, які вимагають від прикордонників прийняття оперативних рішень і дій у непередбачених ситуаціях, умовах просторової та часової обмеженості.

До основних соціально-педагогічних проблем доцільно віднести також проблеми у вихованні дітей, оскільки спостерігається є їх гіпо- або гіперопіка.

Часто спостерігається високий рівень агресивності батьків-військовослужбовців. За окремими даними, близько 40 % батьків виявляють диктат у ставленні до дитини, а найбільш поширеною формою виховного впливу все ще залишається покарання, до якого вдаються понад 90 % батьків [2].

Варто додати, що у сучасних дослідженнях сучасної сім'ї часто вказується на недостатній рівень готовності подружжя до шлюбу. Це спричиняється багатьма чинниками: завищеними очікуваннями від шлюбу, особистісною незрілістю подружжя, комунікативною некомпетентністю тощо.

На успішність підготовки до шлюбу та корекції психологічних проблем сімейного життя, безумовно, впливають політика держави щодо соціального захисту сім'ї і взаємодія соціальних інститутів (громадських організацій тощо). Тому крім стихійного формування готовності до шлюбу як складової загального процесу становлення особистості, актуальною є спеціальна підготовка до сімейного життя.

Аналіз соціального середовища, у якому існують сім'ї персоналу ДПСУ, надає можливість зробити висновок, що найбільш типовою формою сімейно-побутових розладів є конфлікти. За оцінками фахівців у 80–85 % сімей відбуваються конфлікти, а в інших 15–20 % виникають сварки з різних причин. З урахуванням специфіки професійної діяльності у правоохоронних органах (МВС, ДПСУ) здійснено аналіз сімейних конфліктів співробітників з метою виявлення різних психологічних проблем родинного життя. У наукових публікаціях [8; 9] наводяться дані щодо тематики конфліктів у сім'ях працівників міліції:

1. Матеріальна забезпеченість (рівень заробітної плати, економічний внесок кожного з членів сім'ї, розподіл грошей, контроль сімейного бюджету) – 32,1 % відповідей опитаних респондентів.

2. Характерологічні особливості членів сім'ї (індивідуальна поведінка членів родини, емоційне тло стосунків, статус у парі, проблеми розуміння, гідності, поваги, вірність) – 26,6 %.

3. Побутові умови (відсутність власного житла, невпорядкованість побуту, недостатня кубатура приміщення, відсутність належних комунальних послуг, проживання з іншими родичами або сусідами) – 17,4 %.

4. Виховання дітей (розподіл батьківських ролей, ставлення до дітей, розходження в стилях виховання) – 9,6 %.

5. Особливості професійної діяльності (нездорова атмосфера в трудовому колективі, складні умови праці, погані взаємини з керівництвом, нервові перевантаження під час виконання професійних обов'язків) – 6 %.

6. Партнерські відносини (інтимно-статеві стосунки, відсутність гармонії в інтимній сфері) – 1,4 %.

7. Інші причини (6,9 %), серед яких особливо часто зазначалися такі: ведення спільного господарства (розподіл обов'язків, побутове навантаження, уявлення про побутові взаємини тощо); культура спілкування (розбіжності через різні оцінки подій, людей, життєвих ситуацій, різні життєві цілі та цінності, погляди на життя, невміння чи небажання бути терпимим до думки іншого, відсутність стриманості, делікатності, уважності, нездатність поступитися ближньому тощо); проведення дозвілля (проведення вільного часу, переважання позасімейних форм дозвілля); шкідливі звички (пияцтво, азартні ігри, уживання медичних та інших заспокійливих препаратів тощо); взаємини з родичами, батьками подружжя тощо.

При цьому встановлено, що зони конфліктів змінюються залежно від стажу подружнього життя. Молоді пари найчастіше мають конфлікти в таких зонах: взаємини з родичами (28,6 %), побутова сфера (22,9 %), проведення дозвілля (15,7 %). Конфлікти в цих зонах значно зменшуються зі збільшенням стажу сімейного життя. У подружжя зі стажем більше десяти років спільного життя значущими зонами стають фінансові проблеми (38,7 %), міжособистісні відносини (24,3 %), виховання дітей (15,4 %). Однак одна галузь конфліктів є актуальною практично на будь-якому етапі життя сім'ї – це міжособистісні відносини подружжя [10].

Цікавим є і той факт, що тематика ситуативних та хронічних конфліктів є різною. Ситуативні зіткнення виникають у більш очевидних і безпечних сферах (шкідливі звички, ведення господарства), тоді як тематика хронічних конфліктів стосується більш принципових зон (інтимні або партнерські відносини, відносини з родичами, виховання дітей тощо).

Перевага тих чи інших моделей поведінки респондентів у сімейному конфлікті відображає установки членів родини на його динаміку та спосіб вирішення. З'ясовано, що більшість співробітників ДПСУ обирають конструктивний шлях при вирішенні сімейно-побутових конфліктів. При цьому способи поведінки в конфлікті, які найчастіше використовує подружжя, залежать від орієнтації учасників конфлікту на свої інтереси й інтереси протилежної сторони. Виявилось, що перевага віддається взаємному переконанню та взаємним поступкам (компроміс) – 43,8 % відповідей респондентів, усуненню причини конфлікту (співробітництво) – 25,4 %, емоційно-бурхливій реакції (конфронтація) – 9,4 %, погодженню і задоволенню висунутих претензій (поступка або пристосування) – 9 %, просторовому припиненню контактів (відхід або відхилення) – 7,5 %, погрозі застосування психологічного чи фізичного впливу (примушення) – 1 %.

Також було виявлено, що в сім'ях правоохоронців існує стабільна тенденція відособлення конфліктних стосунків. Зокрема, у більшості випадків респонденти нікого не залучають із метою посередницького вирішення міжособистісних проблем – 68,2 % відповідей. В інших випадках вони залучають до конфлікту батьків, друзів та знайомих – по 9,7 % відповідей; інших родичів і дітей – по 1,3 %.

Отже, у конфліктних взаєминах велике значення мають загальний рівень конфліктності та спосіб поведінки в конфлікті. При цьому не стільки рівень конфліктності створює тип конфліктної сім'ї, скільки тенденція конфліктів до хронічного перебігу через неконструктивну поведінку при виникненні розбіжностей.

Результати узагальнення низки досліджень з проблеми, яка розглядається, надають можливість зробити висновок, що конфліктуючі сім'ї потребують допомоги сторонніх осіб, фахівців або служб, оскільки найчастіше самотійно важко знайти вихід із конфлікту. Разом із тим, за різними даними, по допомогу до фахівців-психологів для вирішення внутрішньосімейних конфліктів правоохоронці звертаються дуже нечасто. Відсутність контактів із психологом пояснюється або переконанням респондентів у необхідності самотужки вирішувати власні сімейні конфлікти, або відсутністю справжніх фахівців за місцем служби, що слід віднести саме до недоліків в організації діяльності служби психологічного забезпечення в системі правоохоронних органів.

Отже, у сім'ях співробітників правоохоронних органів мають місце особливі соціально-психологічні взаємовідносини, обумовлені як умовами служби, корпоративною культурою, так і загальними соціально-економічними умовами.

Перспективами подальших наукових досліджень є науково-теоретичне обґрунтування та науково-методичне забезпечення соціально-психологічної роботи із сім'ями співробітників правоохоронних органів, зокрема ДПСУ.

Список використаної літератури

1. Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року // Держ. кордон України : зб. док. – К., 1996. – С. 29.
2. Капська, А. Й. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : посібник / А. Й. Капська, Н. С. Олексюк, С. М. Калаур, З. З. Фалинська. – Тернопіль : Астон, 2010. – 304 с.
3. Чанышев, А. Н. Аристотель / А. Н. Чанышев. – М. : Мысль, 1987. – (Мыслители прошлого).
4. Кошонько, Г. А. Психологічні особливості становлення сімей курсантів-прикордонників / Г. А. Кошонько // Збірник наукових праць НАДПСУ № 33. Частина 2. – Хмельницький, 2005. – С. 96–102.
5. Куприянчик, Л. Психология любви / Л. Куприянчик. – М. : Мысль, 1998. – 240 с.

6. Культура семейных отношений : сб. статей. – М. : Знание, 1980. – 112 с.

7. Яблонська, Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні / Т. М. Яблонська // Український соціум. – 2004. – № 2 (4). – С. 80–84.

8. Сидоренко, О. Ю. Умови та чинники сімейно-побутових конфліктів у працівників міліції / О. Ю. Сидоренко // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. – К. : Міленіум, 2002. – Том I : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія, Ч. 8. – С. 150–154.

9. Сидоренко, О. Ю. Актуальні питання психології сімейно-побутових відносин працівників міліції / О. Ю. Сидоренко // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – К. : ГНОЗІС, 2003. – Т. V, ч. 1. – С. 222–227.

10. Сидоренко, О. Ю. Психологічні проблеми сімейно-побутових відносин працівників міліції та умови їх оптимізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / О. Ю. Сидоренко ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 14 с.